

АНДИЖОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИНСТИТУТИ

РЕФЕРАТ

МАВЗУ: О'zbekiston xududlarining xonliklarga bo'linib ketishi, uning sabablari va oqibatlari.

Текширди: Ф.Комолова

Бажарди: ГТИ 1/1 Абдулазизова Сурайё



КУЙГАН - ЁР-2014

Mavzu: O'zbekiston xududlarining xonliklarga bo'linib ketishi, uning sabablari va oqibatlari.

Reja:

- 1. Shayboniylar va ashtarhoniylar davrida movaraunnahr.**
- 2. O'zbek xonliklaridagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot.**
- 3. O'zbek honliklarida madaniy hayot.**

1. Shayboniylar va ashtarhoniylar davrida movaraunnahr.

Markaziy Osiyo ayniqsa o'zbek xalqi tarixida –xonliklar davri alohida o'rin tutadi. Ko'p ming yillik o'zbek xalqi tarixida bu davr o'zining muddati bilangina emas, balki, shu davrda xalqimizning ijtimoiy-siyosiy hayotida yuz bergan juda katta voqealar bilan ham ajralib turadi.

Temur vafotidan so'ng Temuriy shahzodalar o'rtasida boshlanib ketgan to'xtovsiz urushlar sohibqiron ne mashaqqatlar bilan bunyod etgan qudratli davlatni parchalanib ketishiga sabab bo'ldi. Asta-sekin bu qudratli davlat tarkibidan qator davlatlar va mulklar ajralib chiqib ketdi. Xorazmdan Astrobodgacha keng hududda joylashgan turkmanlar birinchilardan bo'lib temuriylar davlatidan ajralib chiqdilar. Xuddi shu vaqtda Farg'ona vodiysi ham ajralib mustaqil bo'lib oldi. SHuningdek, Hisor va Badaxshon ham mustaqil davlatga aylandi. Natijada O'rta Osiyodagina emas balki, Xuroson va Eron hududlarida ham temuriylar davlati yiqilgan edi.

Temuriylar davrida buyuk Temur davlatining bunday parchalanib ketishi G'arbda Qora dengiz qirg'oqlaridan boshlanib, SHarqda Irtish daryosi va Balxash ko'liga qadar, janubda esa Sirdaryoning quyi oqimlarigacha cho'zilgan. Qipchoq dashtlarida yashovchi O'zbeklar deb atalmish turkiy tilda so'zlashuvchi ko'chmanchilarni Movaraunnahr yerlariga hujum qilib uni zabt etishlari uchun qulay sharoit yaratib berdi.

O'z vaqtida mug'ullar istilosi ostida qolgan hududi zabt etilib, Jo'ji ulusiga kiritilgan Dashti Qipchoq aholisi Jo'ji o'limidan keyin uning o'g'illaridan biri SHaybonquli ostida o'zining mustaqil ulusini tashkil etish uchun kurash olib boradi. Natijada YOyiq daryosining SHarqidan Sirdaryo buylarigacha bo'lgan yerlarda bunday ulus bapro etiladi. XV asrda ana shu SHaybon boshchiligidagi ulusda yashagan ko'chmanchilar o'zbek nomi bilan atalganlar.

XVI asr Xiva tarixchisi Abdulg'oziyning yozishicha (1603-1664) asosan chorvachilik va ko'chmanchilik bilan shug'ullanuvchi o'zbeklarning ko'pchiligi yozni YOyiq daryosining yuqori oqimida, qishni esa Sirdaryoning quyi oqimida o'tkazadilar. Bu yerda o'zbeklardan tashqari qipchoqlar qo'ng'irotlar uyshun, nayman va boshqa qabilalar ham yashagan bo'lib, ular o'sha o'zbeklar tarkibiga kirar edi.

XV asrning 20 yillariga kelib Dashti Qipchoq urug'lari ichida SHayboniylar urug'i (o'zbeklar) oldinga chiqdi. Bu urug'ning eng ko'ga ko'ringan vakili, ko'chmanchi o'zbeklar davlatining asoschisi Abdulxayrxon bo'lib, u o'zidan oldin bu yerda hukmronlik qilgan Baroqxondan farqli o'laroq, taxtni o'zгалar yordamida emas, balki bir qator o'zbek qabilalari, chunonchi Nayman, Qo'ng'irot, Qiyot, Durman, Uyg'ur, Uyshun va boshqa qabilalarning yordamida egalladi. U juda qisqa vaqt ichida yirik davlatni vujudga keltirdi va bu davlatni uning o'zi 1428 yildan 1468 yilgacha boshqardi.

Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, Abdulhayrhon boshliq o'zbeklar asosan ko'chmanchi xalq bo'lib chorvachilik bilan shug'ullanganlar. SHu bois ularga chorvachilik mahsulotlarini hunarmandchilik va qishloq xo'jaligi mahsulotlariga almashadigan xalqlar va hududlar kerak edi.

Bundang tashqari bu davrga kelganda ko'chmanchi o'zbeklarning katta qismi feodal munosabatlarining rivojlanishi natijasida o'z o'tloq va podalaridan ajragan bo'lib, ularning o'troq hayot kechirishi uchun Movaraunnahr yerlari kerak edi.

SHu va boshqa bir qator sabablarga ko'ra hali Abdulkayrxon davridanoq o'zbeklar Sirdaryoning quyi oqimidagi Sig'noq, Oqqo'rg'on, Suzoq, Uzgan va boshqa yerlarga hujum qilib, u yerlarni bosib oldi.

Ko'chmanchi o'zbeklar tomonidan Movaraunnahr hududlarini egallash uchun kurash Abdulkayrxonning nabirasi Muhammad SHohbaht SHayboniy davrida (1451-1510) kuchaydi.

XV asrning ikkinchi yarmida Movaraunnahrdagi o'zaro kurashlar bilan band bo'lgan temuriylarning asosiy raqibi shimoldagi mo'g'ullar edi. Ularning Movaraunnahr yerlariga to'xtovsiz talonchilik hujumlaridan bezor bo'lgan temuriy shahzodalar mo'g'ullarga qarshi kurashda SHayboniyxondan foydalanish maqsadida u bilan ittifoq tuzdilar. Biroq SHayboniyxon bu ittifoqqa tez-tez xiyonat qilib, goh temuriylar, goh mo'g'ullar tomonida turib harakat qilardi.

SHayboniyxon bobosi Abdulkayrxon Dashti Qipchoqda tashkil etgan davlatni bir tomonlama kuchaytirib, o'z oldiga hali o'sha bobosi rejalashtirgan Movaraunnahr yerlarini bosib olish ishini hal etishni maqsad qilib qo'ydi va uni amalga oshirishga kirishdi. Bu ishga kirishar ekan, SHayboniyxon eng avvalo 1480 yilda Qozoq xoni Burunduqxonga katta zarba berdi. SHundan so'ng SHayboniyxon 1488-1500 yillar ichida O'tror, YAssi, Sig'anoq, SHaxrisabz, Turkiston shaharlarini egallaydi. SHundan so'ng Temuriylar poytaxti Samarqandni egallashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

SHayboniyxon 1499 yilda dastlab Samarqandni qamal qilganda bu yerda Sulton Ahmad Mirzoning o'g'illaridan biri, Sulton Ali Mirzo hukmronlik qilardi. Uning qobiliyatsiz, har tomonlama o'zligidan xabar topgan SHayboniyxon Samarqand shahriga kirmay SHahrisabz va Qarshi shaharlarini talab Qipchoq dashtiga qaytib ketadi. Ozroq vaqt o'tgach SHayboniyxon Toshkent hokimi Mahmudxondan ozroq yordam olib, Samarqandga yangidan hujum boshlaydi. Xuddi shu payt Buxoro hokimi Muhammad-Boqi tarxon qo'shinlari Samarqand hukmdori Sulton Ali Mirzoga yordamga kelayotganligini haqida SHayboniyxon xabar topadi. SHundan so'ng u Samarqand qamalini to'xtatib, asosiy kuchlarini Buxoro qo'shinlariga qarshi qaratadi natijada Dabusiya qal'asida (hozirgi Ziyovuddin stantsiyasi yaqinida) bo'lgan jangda (1500) SHayboniyxon qo'shinlari g'alaba qozonadilar. SHundan so'ng SHayboniyxon Buxoroga tomon shiddat bilan harakat qiladi va shaharni uch kun qamaldan so'ng qo'lga kiritadi. SHayboniyxon

tomonidan Buxoroni qo'lga kiritilgani haqidagi xabar Samarqandning hukmron doiralari orasida sarosima keltirib chiqaradi Samarqand hukmdori Sulton Ali Mirzodan norozi bo'lgan amirlarning bir guruhi Andijonda hukmronlik qilayotgan temuriy Bobur ixtiyoriga, ikkinchi guruhi, Sulton Ali Mirzoning Toshkentda hukmronlik qilayotgan akasi Uvays Mirzo yoniga ravona bo'ldilar.

Voqealar rivojini sinchiklab kuzatib turgan Samarqand hokimi Sulton Ali Mirzo bu vaziyatda SHayboniyxon bilan muzokaralar olib borishni lozim topib, bir guruh o'ziga yaqin kishilar bilan uning huzuriga tashrif buyuradi.

SHu tariqa SHayboniyxon 1500 yilda jangsiz Samarqandni birinchi marta egallaydi. Sulton Ali Mirzoni qatl etib, shaharni ayovsiz tarzda talaydi..

Biroq, Samarqand ruhoniylarining ko'zga ko'ringan namoyondalaridan biri xo'ja Abdulmakarim yordamida Bobur tez orada Samarqandni egallab, shayboniylarning shaharda qoldirilgan qo'shinlarini va ularni tarafdorlarini qirib tashlaydi. SHundan so'ng Bobur SHayboniyxon qo'shinlarini ta'qib etishga kirishadi. Lekin 1501 yil aprelida Zarafshon daryosi bo'yida Sariko'l degan dashtdagi jangda talofat ko'rib Samarqandga chekinadi. Bu yerda 4 oy qamalda bo'lib, oxiri 1501 yilning ikkinchi yarmida Samarqandni tashlab chiqadi va Toshkent hokimi Mahmudxon huzuriga ketadi. SHayboniyxon ikkinchi marta Samarqandni qo'lga kiritib, uni ayovsiz taladiyu

SHayboniyxon Samarqandni qo'lga kiritgach, 1503 yilda Sirdaryoning yuqori qismiga qarab yurish qildi. Bu yerda (Toshkent hokimi) Mahmudxon, Bobir boshliq birlashgan kuchlarga duch keldi. Arxiyon yonidagi shiddatli jangda ular ustidan g'alabaga erishib. Toshkent, SHoxruhiya, Farg'ona shaharlarini qo'lga kiritdi(1504).

SHayboniyxon 1505 yilda Xorazmni, Movaraunnahrning asosiy shaharlarini egallagach, Xurosonni va unga qarashli yerlarni bosib olishni maqsad qildi.

Xuroson sultoni Husayn Boyqaro (Sulton Husayn) (1489-1506) o'zining to'ng'ich o'g'li Balx hokimi Badiuzzamon bilan birga SHayboniyxonga qarshi kurashmoqchi bo'ladi. Lekin bu ko'zlangan natijani bermaydi. Muhammad SHayboniyxon Hirotga qarshi yurish arafasida Husayn Boyqaroning ikki o'g'li Badiuzzamon bilan Muzaffar Mirzo o'rtasida taxt kurashi boshlanadi. Natijada Hirot taxtiga ular bir vaqtda podsho bo'lib ko'tariladilar. Bu SHayboniyxonga qo'l keladi. SHayboniyxon qo'shinlari 1504 yilda Xisravshoh hukmronlik qilgan Qunduz shahrini egalladi. 1507 yilda esa SHayboniyxon Xuroson poytaxti Hirotni egalladi, so'ngra Astrabodni egalladi. Taxt talashgan aka-uka temuriylar esa biri G'arbga, biri SHarqqa qochdi. Qisqa vaqt ichida SHayboniyxon Temuriylar yerlari bo'lgan Buxoro, Samarqand, Balh Mahshad, Nishopur, Kaba shaharlarini egalladi. U Sirdaryodan Afg'onistongacha bo'lgan yerlarning hukmdori bo'lib oldi. Faqatgina Sirdaryo bo'yidagi yerlar

Toshkent hukmronligida bo'lsada, bular ham SHayboniyxonga yarim qaram edi. Xullas SHayboniyxon 8 yil ichida Timuriylar davlati hududlarini butunlay istilo qildi. SHayboniyxonning birin-ketin bergan harbiy zarbalari tufayli Temuriylar davlatining qulashiga olib kelgan asosiy sabablar haqida ham alohida to'xtalib o'tish zarur bo'ladi.

Bu haqda gapirar ekanmiz, avvalo SHayboniyxon hujumi arafasida o'lkadagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvolni yomonligi, mehnatkash xalq ommasining qashshoq hayoti ko'chmanchi o'zbeklar-g'alabasining asosiy omillarida biri bo'lganligini ko'rsatib o'tish zarurdir.

Ahvol shunga borib yetgan ediki, Farg'onadek yeri serunum, dehqoni mirishkor yurtda o'zbeklar hujumi kunlarida 3-4 ming askarni boqish uchun mablag' yo'q edi.

Temuriylar o'sha davrdagi og'ir iqtisodiy ahvolini ular saroyida xizmat qilgan o'z davrining zabardast shoirlaridan biri Binoiy shunday hikoya bilan ifodalaydi: "Na yegulik g'allam bor va ne kiyimga g'amlangan baxmalim bor. yeyadigani, kiyadigani bo'lmagan kishi ilm va hunarga qanday urina olsin."

Ana shunday og'ir iqtisodiy ahvol sabab mamlakatda ko'p ruhoniylar va ziyolilar SHayboniyxon tarafiga o'tib ketgan edilar.

Tinib-tinchimagan SHayboniyxon 1508-1509 yillarda qozoq yerlari ustiga yurish qildi va yerlarni egalladi. Natijada SHayboniyxon bir tomondan Kaspiy dengizi qirg'oqlaridan Xitoygacha, ikkinchi tomondan Sirdaryo qirg'oqlaridan Markaziy Afg'onistongacha cho'zilgan yerga ega bo'lgan yirik feodal davlatga ega bo'ldi.

Bu bilan ham kifoyalanmagan SHayboniyxon 1510 yildan boshlab qolgan Xuroson yerlarini bosib olishga kirishdi. Xuddi shu vaqtda. YA'ni XV asrning oxirlarida Erondagi o'zaro foodal urushlar natijasida xokimiyat tepasiga safaviylar sulolasining ko'zga ko'ringan vakili Ismoil Safaviy kelgan edi. Ismoil Safaviy Xurosonni SHayboniyxondan tortib olmoqchi bo'ldi. SHayboniyxon bunga ko'nmadi. Natijada Ismoil Safaviy SHayboniyxonga qarshi qo'shin tortdi va 1510 y. dekabrda Marv yonidagi jangda SHayboniyxonning 17 minglik armiyasi qirib tashlandi. SHayboniy asirga olinib kallasida kesildi va uni kallasidan shox Ismoil sharob ichadigan idish yasatdi.

Ismoil Safaviy butun Xurosonga ega bo'lib chegaralari Ozarbayjondan Bog'dodgacha cho'zilgan Eron davlati xududlarini yanada kengaytirdi.

SHayboniyxon o'ldirilgach, Xorazm xam Eron shoxi Ismoil qo'li ostiga o'tadi va Xorazmda Eronlik **"qizilboshlar"** xukmronligi boshlandi.

Xorazmda 1511 yilda Eronlik "qizilboshlarga" qarshi fitna uyushtirildi. O'z vaqtida Abdulxayrxonga qarshi chiqqan Xorazmdagi o'zbek urug'lari o'sha Qipchoq Dashtida SHayboniylar bilan yonma-yon yashagan va ular bilan nodo'stona munosabatda bo'lgan Berka sultonning ikki o'g'li Elbarsxon bilan Bilbarsxonni Xiva taxtiga yashirincha taklif qiladilar. Aka-

ukalar bu takliflarga ko'ra Xivaga keladilar. Xiva xalqi "qizilboshlarni" g'darib Elbarsxonni xon etib ko'tardilar. Bu voqea 1511 yilda sodir bo'ladi. Xonlik tasarrufiga Xorazm-Amudaryo etaklaridagi qadimiy dehqonchilik vohasi, Mang'itqishloqning Abulxon tog'lari Mashhadi Mirsiyon va O'zboy atrofidagi hududlar kirgan. Elbarsxon tez orada Xorazm yerlarini shimoliy Xurosonning kattagina yerlari, Amudaryoning o'ng sohilidagi yerlar va Turkistonning janubiy yerlarigacha bo'lgan yerlar hisobiga kengaytirildi. Va ana shu hududda Xiva xonligiga asos soldi. Xonlikning poytaxti dastlab Vazir shahri, keyin Ko'hna Urganch va Xiva bo'lgan.

Biroq, 1511 yilda Elbarsni Xiva xonligiga asos solgan bo'lsada, uning o'zining davridayoq xonlik bir necha feodal egaliklarga bo'lingan bo'lib, ularni boshqarayotgan shahzodalar o'rtasida uzluksiz feodal urushlar bo'lib turdi. Ayniqsa, bu urushlar 1538 yilda Elbarsxon o'lgach (Elbarsxon 1511-1538 yilda hukmronlik qilgan) uning vorislari davrida kuchayib ketadi. Buning ustiga Xiva xonligiga qarshi SHayboniylardan Ubaydullaxon (1538) yurish qildi va Xiva xoni Avanesni o'ldirib, o'rniga o'z o'g'li Abdulazizni o'tkazadi. Uning davrida yana feodal urushlar ko'payadi. Buni ayniqsa Xiva taxtida Arab Muhammad (1602-1643) o'tirgan davrda yaqqol ko'rish mumkin edi. Qisqasi XVI asr 40-yillaridan boshlab Xiva xonligida o'zaro kurashlar, ayniqsa xonlikdagi o'zbeklar bilan turkman urug'lari o'rtasidagi ziddiyatlar, qolaversa atrofdagi qozoq va qalmiqlarni hujumlari xonlikni zaiflashtirdi. Xonlikdagi bunday og'ir ahvoldan foydalangan Buxoro xonlari Subhonqulixon (1680-1702) va Eron shohi Nodirshohlar (1740) Xiva taxtini o'z qo'llariga kiritadilar. Biroq Xiva xonligida bundan keyin ham tinchlik bo'lmadi. Bu yerda Eron hukmdorlariga qarshi tez-tez g'alayonlar ko'tarilib turdi. Bundan foydalangan o'zbek qabilalaridan biri-Qo'ng'iro't urug'ining boshlig'i Muhammad Amin Inoq xonlik taxtini egallab, xonlikda yangi-qo'ng'iro't sulolasiga asos soldi.

1804 yilda Qo'ng'iro't inoqlari yirik vakillaridan biri Muhammad Rahimxon Xiva taxtini egallab, 1806-1825 yillar davomida xonlik qiladi. Uning davrida xonlik har taraflama kuchayadi va markaziy hukumat mustahkamlanadi. Lekin uning vorislari Muhammad Eminxon, Qutlimurod, Olaqullilar davrida Xiva xonligidagi ahvol yana murakkablashdi. Xiva xonligi 1920 yil fevralida bolshevoylar tomonidan ag'darildi.

O'rta Osiyoda Xiva xonligidan keyin vujudga kelgan xonlik-Buxoro xonligi edi.

Gap shundaki, Buxoro iqtisodiy va madaniy markaz sifatida SHayboniylar davridan boshlab kuchaya boshlagan edi. SHayboniylar sulolasining ko'zga ko'ringan namoyondalaridan biri bo'lgan Ubaydullo Sulton 1533 yilda SHayboniylar sulolasining oliy hukmdori etib ko'tarildi. 1512 yildan boshlab Buxoroning noibi bo'lib turgan Ubaydulla Samarqandni boshqarib turgan Ko'chkinchixon avlodlari bilan orasi yomonligi tufayli hokimiyatni Buxorodan turib boshqardi. Buxoro mamlakatning siyosiy-ma'muriy markaziga aylandi. Buxoro rasman xonlik sifatida SHayboniylardan bo'lgan Abdullaxon II davrida 1557 yilda vujudga keldi. Abdullaxon 1557-

1598 yilda hukmronlik qildi. Abdullaxon II o'z oldiga ilgari, ya'ni Muhammad SHayboniy davridagi SHayboniylar davlatining kuchli mavqeini tiklash niyatida Toshkent hokimlari, Xisor amirlari, Samarqand sultonlari bilan to'xtovsiz urushlar olib bordi. Bu qonli urushlar sababli o'lkada bo'lib o'tgan dahshatli voqealar Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma" asarida bayon etilgan. Abdullaxon II o'z hukmronligi davrida olib borgan tinimsiz urushlar natijasida 1573 yilda Farg'ona, 1574 yilda SHahrisabz, Qarshi, Hisor, 1578 yilda Samarqandni o'ziga qaratgach, 1582 yili Dashti Qipchoq hukmdori Baroqxonning o'g'li Boboxonni ustiga ham yurish qildi va uning ustidan g'alaba qozonib, SHohruxiya, Sayram, Ohangaron shaharlarini egalladi. SHundan so'ng sal vaqt o'tmay 1583 yilda Balx shahrini 1584 yilda esa Badaxshonni egalladi. Nihoyat 1595 yilda Xorazm ham. Abdullaxon II tomonidan bosib olindi. SHunday qilib, Abdullaxon II XVI asrning 90 yillarining boshlarigacha butun Markaziy Osiyo yerlarini o'z qo'lga kiritishga muvassar bo'ldi. Abdullaxon II Buxoroni o'z davlatining poytaxti sifatida ma'muriy, iqtisodiy hamda madaniy jihatdan har tomonlama rivojlantirdi. Uning davlati o'zining iqtisodiy, harbiy va madaniy qudrati jihatidan o'z davrining eng kuchli davlatiga aylandi. SHu bois bir qator dunyo mamlakatlarining . Abdullaxon II davlatiga bo'lgan e'tibori va qiziqishi ortib bordi. Bu o'z navbatida . Abdullaxon II ning boshqa mamlakatlar bilan turli sohalardagi aloqalar o'rnatilishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratib berdi. Xususan, 1558 yilda Moskva knyazi Ivan Grozniy Antoniy Jenkinson boshchiligidagi o'z elchilarini Buxoroga jo'natadi. O'z navbatida . Abdullaxon II ham o'z elchilarini Moskva knyazlari Ivan Grozniy va uning o'g'li Fedorlar huzuriga yuborgan. Bundan tashqari, . Abdullaxon II 1572, 1576 yillarda o'z elchilarini Hindiston podshosi Akbarshoh huzuriga yuborib, bu bilan Akbarshohni Eron shohi shoh Abbosga qarshi birgalikda kurashga tortishga harakat qiladi. O'z navbatida Hindiston podshosi Akbar ham sovg'a-salomlar bilan . Abdullaxon II ga o'z sovg'a-salomlarini yuborib turgan. Biroq, Abdullaxon II hukmronligining so'ng yillarida Buxoro uchun og'ir kunlar boshlandi. Qozoq xoni Tavakkalxon Moskva podshosi Fedor Ivanovich vasalligiga o'tib, uning yordamida Abdullaxon II ga qarshi kurash boshladi va tez orada Toshkent, Turkiston, Samarqand va Andijon shaharlarini egalladi.

1598 yilda o'z o'g'li Abdumo'min tomonidan, Abdullaxon II ni o'ldirilishi SHayboniylar davlati inqirozini yanada tezlashtirdi. Ammo, Abdullaxon II o'lgach, xonlik taxtiga 1601 yilga kelib, uni 1753 yilgacha ya'ni 150 yildan ortiq boshqargan Ashtarxoniylar (Joniylar) sulolasi vakillari Boqimuhammadxondan (1601-1605) tortib to Abulfayzxongacha (1711-1747) davrida Buxoro xonligida ijtimoiy-siyosiy ahvol yomonlashib, mamlakat yanada zaiflashdi. Natijada Eron shohi Nodirshoh 1740 yilda Buxoroni katta qismini bosib oldi va Buxoro taxtiga o'z tarafdori Muhammad Hakim Otaliqni o'tkazdi. Lekin, 1747 yilda Nodirshoh o'lgach, otasining o'rniga otaliq etib ko'tarilgan Muhammad Rahim Ashtarxoniylar sulolasining oxirgi vakili

Abulfayzxonni qatl ettirib, Buxoro taxtini egallaydi va 1753 yilda o'zini amir deb e'lon qiladi. Xonlik esa shu vaqtdan boshlab amirlik deb atala boshlaydi.

Muhammad Rahimdan keyin Buxoro taxtida mang'itlar sulolasidan SHohmurod, Haydar, Nasrullo, Muzaffar, Abdulahad, Olimxonlar o'tirishdi. Ularning har biri hukmronlik qilgan yillar o'ziga xos murakkab ziddiyatli xususiyatlarga ega. Buxoro xonligi 1920 yil 2 sentyabrda bolshevoylar tomonidan ag'darildi.

O'rta Osiyoda eng keyin vujudga kelgan xonlik bu Qo'qon xonligi edi. Xonlikka 1710 yilda ming qabilasidan chiqqan SHohruhbiy asos soldi. Bu yerda shuni alohida qayd etish zarurki, SHayboniylardan so'ng Buxoro taxtiga o'tirgan Ashtarxoniylar sulolasi davrida shu sulola vakillarining taxt uchun o'zaro kurashlar tufayli Buxoro xonligi iqtisodiy va siyosiy jihatdan ancha nochor ahvolga tushib qolgan edi. Bundan foydalangan Farg'ona XVIII asr boshlaridayoq Buxorodan mustaqil bo'lib ajralib chiqdi. Bu yerda dastlab hokimiyatni CHodak qishlog'i xo'jalari qo'lga kiritdi. 1710 yilda esa xo'jalardan hokimiyatni o'zini CHingizxon avlodidan deb hisoblagan, o'zbeklarning ming urug'idan bo'lgan SHohruhbiy oladi. Qo'qonning birinchi xoni SHohruhbiy 1710-1721 hukmronlik qiladi.

Minglar tez orada o'z qo'llariga Sirdaryo bo'yidagi yerlarni hamda yettisuvning bir qismini kiritadilar va ana shu hududda Buxorodan mustaqil yangi davlatga ya'ni xonlikka asos soladilar. SHohruhbiy o'z davlatining poytaxti etib, Qo'qon shahrini tanlaydi. Bu shahar arab sayyohlarning xabariga ko'ra juda go'zal va bahavo shahar bo'lib, Huqand yoki Havoqand qishlog'i o'rnida qurilgan.

Qator tarixiy ma'lumotlar jumldan tarixchi Abdulkarim Buxoriyning qoldirgan ma'lumotlariga ko'ra "Farg'ona" deb atalgan bu mulk ayniqsa SHohruhbiyning o'g'illari Muhammad Rahimbiy (1721-1740) va Abdulkarimbiy (1740-1760) hukmronligi davrida iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan ancha rivojlanadi. Bu davrda uning hududlari kengayib, Qo'qon, Andijon, Marg'ilon kabi shaharlarda savdo-sotiq va hunarmandchilik rivojlanadi.

Norbutabiy (1769-1800), Olimbek (1800-1809) Umarxon (1809-1822) hukmronligi davrida esa xonlikka atrofdagi yerlarni qo'shib olish shuningdek, markaziy hokimiyatni kuchaytirish maqsadida joylardagi feodallar va beklarning o'zboshimchalik hatti-harakatlarini bostirishga qaratilgan ishlar olib borildi.

Masalan, Norbo'tabiy o'z hukmronligining dastlabki yillaridayoq CHust va Namangan hokimlarining markaziy davlatga buysunmay o'zboshimchalik bilan siyosat olib borishlariga qarshi shiddatli kurash boshladi va uni g'alaba bilan yakunladi. SHundan so'ng yana bir o'zboshimcha hukmron-Xo'jand hokimi ustiga yurish uyushtirilib, uning ustidan ham g'alaba ta'min etilib, ancha yillar davomida Buxoro amirligiga buysunib kelgan bu shahar Qo'qon xonligiga uzil-kesil qo'shib olindi.

O'zining to'xtovsiz urushlari va qattiqqo'llik bilan olib borgan siyosati tufayli Qo'qon xonligining ham hududiy ham siyosiy jihatdan qudratini yuksaltirgan Olimxon 1809 yilda fitna yo'li bilan o'ldirilgach, shu fitnada faol qatnashgan uning ukasi Umarxon xonlik taxtiga o'tiradi. Umarxon o'zining xonlik yillarida Buxoro amirligiga qarashli Turkiston yerlarini bosib olish uchun urush olib bordi. U bu bilan chegaralanib qolmay, Sirdaryoning yuqori qismida yashovchi qozoqlar ustiga ham yurish qilib, ularni ham o'z hududiga qo'shib oladi. Toshkent, Buxoro, Xiva yo'llari kesishgan joyda Oqmachit qal'asini qurdirdi. Uning davrida xonlik har taraflama yanada kuchaydi. Buni sezgan Umarxon o'ziga "Amir al-Muslimin" unvonini berilishini talab qildi va bunga erishdi. Natijada u o'z nomini juma nomozda xutbaga qo'shib o'qitish hukmiga ega bo'ldi. Bundan tashqari uning nomi bilan tanga pul ham zabt etildi.

Umarxon o'lgach xonlik taxtini uning 12 yashar o'g'li Muhammad Ali (1822-1842) egalladi. Uning davrida xonlikda bir qator mavhum voqealar sodir bo'ldiki, bular xonlikni uning aholisini keyingi hayotiga har taraflama salbiy ta'sir qilmay qolmadi. Gap shundaki, Muhammad Alixon 1829 yillar davomida SHarqiy Turkiston va Qoshg'arga, hamda Qorategin tojiklari ustiga muvaffaqiyatli har-xil yurishlarni amalga oshirdi va o'ziga "G'oziy" ya'ni din yo'lida kurashuvchi degan nomni oldi. Biroq, shunga qaramasdan mamlakatdagi din peshvolari ichida uning dushmanlari ham ko'p edi. O'sha din peshvolari Muhammad Alini shakkok, xudodan qaytgan deb e'lon qilishdi va uning ustidan Buxoro amiri Nasrulloqa arz qilishdi. Buxoro amiri tomonidan 1840 yilda Qo'qonga yuborilgan elchi Muhammad Alixonni o'gay onasiga uylangani sababli kofir deb e'lon qilingan degan gapni olib keldi. SHundan keyin xonligi va Buxoro amirligi o'rtasida urush kelib chiqadi. Urushda Qo'qon xoni yengilib, Xo'jand shahrini Buxoroga topshirishga majbur bo'ladi.

1842 yilda Qo'qonda Muhammad Alixon uning zulmiga qarshi xalq qo'g'oloni boshlanadi. Buxoro amiri Nasrullo bundan foydalanib, Qo'qonga lashkar tortib boradi, Qo'qonni qo'lga kiritib, 3 kun talon taroj qiladi va Qo'qon xoni Muhammad Alixonni, uning onasi o'z zamonasining ajoyib shoirasi Nodirabegimni yosh o'g'li Muhammad Aminni bir qancha saroy xizmatchilari bilan birgalikda xalq ko'zi oldida qatl ettiradi, Qo'qon Buxoroga qo'shib olinadi. Biroq 3 oy o'tgach 1842 yilning yozida Qo'qonda Nasrulloqa qarshi qarshi qo'zg'olon ko'tarilib, uning hokimiyati ag'darilib tashlanadi.

SHundan keyin, Qo'qon taxtiga sobiq Qo'qon xoni Olimxonni Talasda yashayotgan jiyani SHerali taklif etildi va u 1842-1845 yillar davomida xonlik qildi.

Biroq, 1845 yilda SHeralixon bilan uni taxtga ko'tarilishiga sababchi bo'lgan qipchoqlar o'rtasida yuzaga kelgan ziddiyat tufayli SHeralixon o'ldiriladi. Taxtga uning 13 yashar o'g'li Xudoyorxon qo'yiladi. Xudoyorxon 1868 yili CHor Rossiyasi bilan sulh tuzib, amalda uning vassaliga aylandi. Xudoyorxonni CHor Rossiyasi bilan yaqinlashishiga qaratilgan sotqinlik

siyosati va uning xonlikdagi zulmi xalqning g'azabini uyg'otadi. Natijada unga qarshi xalq qo'zg'olonlari boshlanadi. Ana shunday qo'zg'olonlardan eng kattasi 1872 yildan to 1878 yilgacha davom etgan Po'latxon va Abdurahmonxon Oftobachi boshchiligidagi qo'zg'olon boshladi. Bu qo'zg'olonlardan qochib Xudoyorxon Toshkentga chor generallari oldiga yordam so'rab keladi. CHor generallari oq podshoning farmoni bilan 1876 yil 19 fevralda ja'mi taxtida 16 ta xon hukmronlik qilgan Qo'qon xonligi tugatilib, Farg'ona general-gubernatorligiga qo'shib yubordilar.

2. O'zbek xonliklaridagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot.

SHunday qilib, Temuriylar o'rtasida kelib chiqqan o'zaro qonli urushlar bois, XV asrning oxirlari -XVI asrning boshlariga kelib, ularning davlati har taraflama o'zining kuch-qudratini yo'qotadi. Movaraunnahrda SHayboniylar hukmronligi o'rnatildi. Muhammad SHayboniy vafotidan keyin esa o'lka hayotida yana alg'ov-dalg'ov yillar boshlandi. SHu sababli bu yerda mustaqil uch xonlik vujudga keldi. Xonliklar davrida ham o'lkada birlik, tinchlik bo'lmadi. Bu o'z navbatida xonliklarni CHor Rossiyasi va SHo'rolar hukumati tomonidan yo'qotilishiga sabab bo'ldi.

Xiva xonligida (XVI asr) boshqaruv tizimi juda murakkab bo'lib, urug'chilikka asoslangan byurokratik tizim mavjud edi. Xivada boshqa xonliklardan farqli o'laroq inoq degan lavozim bo'lib, bu lavozimni egallagan odam xondan keyingi odam hisoblanib, amir-ul-umaro, ya'ni hukmdorlar hukmdori deb atalardi. Xonlikda devonbegi ham bo'lib, u xonning o'zidan keyingi amaldor hisoblanardi. YAna qo'shbegi degan lavozim bo'lib, unga xonlikning janubiy qismidagi o'troq aholi buysunardi. Bu yerda xon, vazir va qushbegidan tashqari yana 5 kishidan iborat xon maslahatchilari (ular urug' boshliqlaridan tuzilardi) bo'lgan har urug' boshliqlaridan (inoqlar va otaliqlar) 2 kishi davlat boshqaruviga kirgan.

Xiva xonlik boshqaruvida yasovullar shtati bo'lgan. YAna yuzboshi, mingboshi kabi amaldorlar bo'lgan. YAna joylardagi amaldorlar o'zlarining quyi boshqaruv tizmlariga ega bo'lib, o'z yerlarini mustaqil boshqarishgan. Xonlik o'z navbatida okruglarga bo'lingan bo'lib, ularni hokimlar va qozilar boshqargan. Xonlikda yashovchi turkman, qozoq va qoraqalpoqlar hokimlarga buyso'nmay, faqat o'zlarining urug' boshliqlariga itoat qilganlar. Turkmanlarda ular bek hamda vakillar deyilsa, qoraqalpoq va qozoqlarda biy deb atalganlar. Xonlikda din ahllari: so'filar, shayxlar katta hurmat e'tiborga ega bo'lganlar.

Xonlikda XIX asr 1 yarmida ham feodal munosabatlarning rivojlanib borishiga qaramay, o'tmish patriarxal hayot qoldiqlari saqlanib qolayotgan edi. yer hamda suv xon, yirik feodallar qo'lida edi. Ayrim feodallar qo'li ostidagi yerlar 15 ming tanobni tashkil qilganda, oddiy jamoa a'zosi bo'lgan dehqonning yeri 1-2 tanobdan oshmas edi.

Rus elchisi ((Moskva) Ivan Xoxlov ma'lumotiga ko'ra XVII asrda xon qo'shinlari soni 15 mingdan 30 minggacha bo'lgan.

Xiva xonligi iqtisodini bu davrda og'ir soliqlardan tushgan pullar tashkil qilgan. Iqtisodiy hayot xonlikda juda og'ir bo'lgan. Xiva xonligida yerning bir qismi hukmronlik qildayotgan sulola a'zolariga (to'ralarga), shuningdek harbiy boshliqlarga (sarkardalarga) hamda vaqf yerlari sifatida masjid-madrasalarga berilgan. Bu yerlarda ishlovchi ijarachilar "bevatnlar", "yarimchilar" deb atalganlar. Oddiy mehnatkash xonga "salgut" deb atalgan og'ir yer solig'ini

to'lagan. Yana "begar" deb atalgan majburiyat bo'lib, bunga asosan har bir xonadondan bir kishi 12 kun davomida xonga ishlab bergan. Aholining dehqonchilik bilan shug'ullanadigan qismi suvni yetishmasligidan azob chekkan. Boylarning yerlarida qullar ishlab zilgan. SHahardagi hayot bu davrda og'ir bo'lgan. SHahar aholisi hunarmandchilik, ayrimlari dehqonchilik bilan shug'ullangan. Bug'doy, arpa ekan, qurt boqishgan. Savdo kam rivojlangan. CHunki qaroqchilar hujum qilib turgan. Savdoni og'ir ahvolga tushishi shahar aholisi hayotini yomon ahvolga tushirib qo'yganini 1558 yilda xivani kuzatgan Jenkinson yozadi.

1573-1575 yilda Amudaryo o'z izini o'zgartiradi natijada eski izi atrofidagi joylashgan qishloq va shaharlarda hayot to'xtaydi. Odamlar eski Urganchdan, yangi Urganch janubroqqa o'tib yashaydigan bo'ladi.

Amudaryo eski o'zanini qurishi xonlik markazini Xivaga ko'chishiga sabab bo'ladi.

Amudaryo o'zanini o'zgarishi mamlakat iqtisodiy hayotiga katta ta'sir qildi. Xonlik xazinasi bo'shab, hatto amaldorlarga ham yillab oylik to'lanmay qoldi.

Qishloq xo'jaligida asosan qo'l mehnatidan foydalanilgan. Mehnat qurollari qoloq bo'lgan. Bu o'z navbatida xonlikda iqtisodiy ahvolni yomonligiga sabab bo'lgan Har uch xonlikda, jumladan Xiva xonligida ham o'z puli bo'lgan. Bu pullar oltin, kumush tangalar va mis puldan iborat bo'lgan.

XVIII asr boshlariga kelganda iqtisodiy tushkunlik vujudga keldi. Bunga sabab shu davrda o'zbeklar bilan turkmanlar o'rtasidagi to'xtovsiz urushlar, Buxoro xonlarining Xiva xonlari ichki ishlariga aralashuvi, Qozoq qolmiqlarini to'xtovsiz hujumlari, Eron shohi Nodirshohni Xorazmni 1740 yilda bosib olishi (Elbarsxon davrida) bo'ldi.

Bundan foydalangan Petr I 1714-1717 Xorazmga Bekovich-CHerkasskiy ekspeditsiyasini yubordi. Bu vaqtda Xiva taxtida SHerg'ozi xon o'tirgan edi. (1715-1718 yillar)

Xiva xonligida aholi XIX asr I yarmida 350000-500000 ni tashkil qilgan. Asosiy qismi o'troq aholi edi. Bir qismi chorvachilik bilan shug'ullangan.

Buxoro amirligida, davlat tuzumi O'rta Osiyodagi boshqa xonliklardagidek (Xiva va Qo'qon) feodal tuzumi bo'lgan. Davlat shakli ham boshqa xonliklardagidek feodal monarxiya bo'lgan amirinning boshlig'i, Muhammadning xalifasi sanalgan. Xonlik aholisi o'troq va ko'chmanchi xalqlardan iborat edi. Xonlik aholisi turk- qarluqlar, tojiklar, eronliklar, yahudiylar, arablar, lo'lilardan iborat bo'lib, bular o'troq hayot kechirishgan. Qashqadaryo va Zarafshon vodiysida yashagan o'zbeklarning ko'plab qabilalari ko'chmanchi-chorvador aholi edi. Xonlikda boshidanoq murakkab boshqaruv tizimi shakllandi. Boshqaruvda birinchi o'rinni otaliq, ya'ni xon tarbiyachisi egallagan. Undan keyingi xonlikdagi odam devonbegi bo'lgan. Uning vazifasiga soliq, xiroj to'plash turli mamlakatlardan kelgan elchilarni qabul qilish bo'lsa, xonlikdagi uchinchi shaxs parvonachining qiladigan ishi asosan yorliqlar topshirishdan iborat bo'lgan.

To'rtinchi shaxs Dodho bo'lib, aholining arzlarini va shikoyatlarini qabul qilib, xonga yetkazgan, o'z navbatida xonning ularga javobini xalqqa yetkazgan. Mamlakat tepasida turgan mang'it sulolasi va ularga yaqin bo'lgan o'zbeklar imtiyozli o'rinda bo'lishgan. Buxoroda amaldorlarni ko'pi shu o'zbeklardan edi. Buxoroda amaldorlarni ko'pi shu o'zbeklardan edi. O'zlarini sayidlar (Muhammad payg'ambar alayhissalom uch avlodlari urug'idan)deb da'vo qilib yurgan arablar ham imtiyozli guruhga kirar edilar.

Beshinchi shaxs Ko'kaldosh deyilib, u siyosiy muhofaza boshlig'i yana, Qushbegi, "Quyi qushbegi", Munajjim, Qozikalon, To'pchiboshi, SHayxulislom va muftiylar bo'lgan. Buxoroda yana Dorug'a va Mirshab lavozimlari bo'lib davlatni boshqarish ishlari bilan shug'ullangan. Xonlikda SHayx va Eshonlarning mavqei kuchli bo'lgan va xonlar bilan hisoblashgan. Qushbegi bilan "Quyi qushbegi" xon yo'qligida yoki betobligi vaqtida mamlakatni boshqargan.

Buxoro xonligida iqtisodiy hayot o'ta og'ir bo'lgan. Bunga to'xtovsiz urushlar va taxtda o'tirgan xonu amirlarning ko'pchiligining tuturuqsiz siyosati sabab bo'lgan. XVII-XVIII asrlarda moliya tizimini asosini Buxoroda arablar istilosidan beri saqlanib kelayotgan xiroj(hosilni 5/1 dan 3/1 qismigacha bo'lgan miqdorda yer solig'i va ushr (daromadning o'ndan biri) tashkil etgan. Buxoro xonligida ham Xiva xonliklaridagi singari yerlarning ko'pchilik qismi davlat qo'lida bo'lgan. Buxoroda davlat yerlari "Amloki podshohi" yoki "Amloki sultoni" deyilgan. Bunday yerlar tarixda "Mulki devoni" nomi bilan atalib Buxoro va Xorazm xonliklarida to oktyabr to'ntarishigacha saqlanib keldi. Xonlikda yerning ikkinchi turi "Mulki yerlari" va uchinchi "Vafq" yerlari bo'lgan. Barcha xonliklardagidek Buxoro xonligida ham sud hukmron sinflar-boy feodal sinflari qo'lida zulm va ekspluatatsiya quroli edi. Hamma qozilar tepasida oliy qozi (qozi kalon) turgan. U amir tomonidan tayinlanib, davlatdagi hamma qozilar ishi ustidan nazorat qilgan.

Sud jarayoni islom shariati asosida olib borilgan. Sudning chiqargan hukmi o'zgarmas bo'lgan. Chunki uning hukmini boshqadan ko'rib chiqadigan tashkilot bo'lmagan. Qizig'i shundaki, sud jarayonida ikkita ayolning sudga bergan ko'rsatmasi bir erkakning ko'rsatmasiga teng bo'lgan. Jazolar turlicha bo'lgan faqat chiqarilgan o'lim jazosi ijrochi uchun qozilar amirdan ruxsat olishlari zarur bo'lgan.

Xonlikda davlat daromadining ko'p qismi savdodan olinadigan to'lovlar hisobiga yaratilar edi.

Buxoro xonligida qo'shinlar muntazam bo'lmay, lozim bo'lganda xonning maxsus farmoniga asosan to'planadigan o'z shaxsiy gvardiyasiga ega bo'lgan. Ular ko'proq o'zga davlat qullaridan (ruslar va qolmiqlardan) tashkil topgan. Buxoro amirligida qo'shinlar soni XIX asrning 60 yillariga 10-11 ming kishi bo'lgan.

XIX asr boshlarida Buxoro xonligida 36000 ming navkari bo'lgan. Ularning bir qismi Buxoroda, qolganlar xonlikning boshqa yerlarida yashab amirdan "tanho" sifatida olgan yer va dehqonlariga ega bo'lganlar.

Buxoroda artilleriya deyarli yo'q bo'lsa, 13 ta stanoksiz mis to'pi bo'lgan. SHulardan bittasidan bayramlarda otilgan.

Qo'qon xonligi hududi bir tomondan Sirdaryo bilan Qorategin o'rtasida joylashgan Farg'ona viloyatidan torib to Turkistongacha, ikkinchi tomondan Qoshg'ardan to Balxash ko'llarigacha bo'lgan katta yerlar kirgan.

Xiroj yerlari yer egalari, xususiy yerlar bo'lib, undan olingan soliq xiroj deb atalar va hosilning 1/5 qismidan to 1/8 qismigacha tashkil qilar edi. Xorijning bir qismi hamma xonliklardagi kabi bu yerda ish bilan olingan.

Amlok yerlaridan xon xon ba'zan ayrim kishilarga taqdim etar, bunday yerlar tanho deb yuritilar edi. Bu yerlardan soliq yig'ish huquqi tanhodorlarga berilar edi. Tanhodorlar o'z yerlarini boshqalarga ijaraga berishga yoki o'zlari bevosita soliq yig'ish huquqiga ega edilar.

Xususiy yerlar xon tomonidan ayrim kishilarga u yoki bu xizmati uchun maxsus yorliq bilan berilar va bunday yerga ega bo'lgan shaxslar hamda jamoalarning bari soliqdan ozod qilinadi. Bunday yerlarni "mulki hur" deb atalar edi. Undan tashqari, "zamini ushri" deb yuritiladigan yerlar ham bo'lgan. Ulardan hosilning 1G'10 qismi barobarida soliq olinar edi. Rasmiy soliqlardan tashqari yana turli xil favqulodda soliqlar bo'lgan, bunga misol qilib kumush solig'ini olishimiz mumkin.

Rasmiy soliqlardan tashqari yana boshqacha qilib aytganda, markaziy soliqlardan tashqari dehqonlar yana rayon boshlig'i uchun kafson dorug'a, amir uchun, qishloq oqsoqoli uchun, mushtak degan soliqlar to'lar edilar. Amlokdorlar kelguncha dehqonlar hosilni yig'ishtirib, o'rib olishga haqlari yo'q bo'lgan, hamda soliq yig'uvchilar kelib hosilni taxminiy hisoblab chiqar edilar va shunga qarab olinadigan soliq miqdorini belgilab chiqar edilar. Ular dehqonlarni hohlagancha talash huquqiga ega bo'lganlar.

Uy hayvonlari uchun yaksara solig'i ham dehqonlar buynida edi. Bu soliq misol uchun bir juft ho'kiz yoki ot uchun bir botmon bug'doy barobarida olinar edi. Bu soliq misol uchun bir juft ho'kiz yoki ot uchun bir botmon bug'doy barobarida olinar edi. Bada ekiladigan maydonlardan alaf puli solig'i olinganligi haqida ma'lumot bor. Ko'chmanchi qirg'izlar 40 bosh qo'ydan 1 qo'y soliq to'lashgan.

Bunday soliqlardan tashqari, yana urush vaqtlarida xon sayohatga chiqqanda, xonga sovg'a berish vaqtlarida aholidan juda ko'plab soliqlar olinar edi. SHahar aholisi uchun soliq uylar, ishxonalar va do'konlar miqdoriga qarab belgilangan.

Hunarmandlar ikki tabaqadan iborat bo'lib, yuqori tabaqani ustalar, quyi tabaqani shogirdlar, hammollar, kunbay ishlovchi ustalar tashkil qilar edilar.

Asosiy hunar xillari ip va ipak matolar tayyorlash, temirchilik, egar-jabduq yasash. Buyoqchilik, misgarlik, zargarlik, duradgorlik, arava va omoch yasash, mum ishlash, pista ko'mir tayyorlash, qamish tomlar yasashdan iborat bo'lgan. Qo'qonda xonga qarashli porox ishlash va qog'oz tayyorlash korxonalarini bo'lgan.

Qo'qon xonligi hududida yer osti boyliklari ham ko'p bo'lgan va shular jumlasidan, Namanganda oltin, Andijonda kumush va qo'rg'oshin, Tyan'-SHanning SHimoliy tarafida, Qoratog'da biroz mis va temir rudalari olingan. Selitra CHakkiso'z, O'ratepa, Xo'jandda, oltingugurt La'likon, O'ratepada uchralar edi. O'sh va Namanganda toshko'mir olinar edi. XIX asrda Qo'qon shahrida ip gazlama to'qish markazlashdi, jun ishlash Toshkentda, temir asboblari Namanganda markazlasha bordi. Soliq, asosan naturada bo'ldi va shu bilan birga pul bilan ham soliq to'lanadigan bo'lib qoldi.

Rossiya bilan savdo aloqalari rivojlandi. Rossiya O'rta Osiyo o'z navbatida, paxta, jun, chorvachilik, bog'dorchilik mahsulotlari yetkazib bergan.

Qo'qon xonligi o'zining atrofdagi boshqa xonliklar bilan o'zaro savdo munosabatlari olib borardilar. Qo'qon xonligi Buxoroga meva, ipak chiqarar edi. (Xitoy mollari ham shu jumladan), Buxoro esa o'z navbatida paxta, jun, yupqa matolar, rus chiti kabi mollarni berardi.

Qo'qon xonligida davlatni boshqarishda ham boshqa xonliklarga qaraganda ayrim o'ziga xos xususiyatlar bo'lgan.

Xonlikda xondan keyingi asosiy amaldor mingboshi bo'lganki, u huquq va vazifasi jihatdan Buxoro xonligidagi Qushbegiga teng bo'lgan. Qo'qon xonligining ma'muriy-siyosiy sohasida bevosita xon tomonidan Toshkentni idora etish uchun saylanadigan beklar begini ahamiyati katta bo'lgan.

Qo'qon xonligida muhtasib lavozimi ham bo'lib, u Xiva va Buxoro xonliklaridagi rais vazifasini bajargan. Qo'qon xonligida muhtasib zimmasiga yana aholining xulq-atvori, yurish turishi hamda shariat, savdo-sotiq, talablarini bajarish ustidan nazorat qilish vazifasi yuklatilgan.

Xonlikda mirshablari, ya'ni, qo'rboshilar bo'lib, ular kechqurun bozorlar va osoyishtalikni saqlash bilan band bo'lganlar.

Qo'qon xonligi viloyatlarga bo'linar. Viloyatlar beklarlarga bo'linar, beklarlari esa o'z navbatida aminlik va oqsoqollikka bo'linar edi. Viloyatlar ustidan hokimliklar, beklarlari ustidan beklarlari, oqsoqolliklar ustidan oqsoqolllari, aminliklar ustidan aminlar hukmronlik qilar edi. Xon mamlakat ustidan asosiy boshliq hisoblanar, biroq mamlakatning davlat ishlarini olib borish uchun davlat kengashi tashkil qilinadi. Xon kengashiga har turli unvonga ega amaldorlar kirar (shu jumladan ruhoniylari ham). Xon kengashining ba'zi a'zolari ba'zi bir viloyatlarning hokimi

hisoblanar edi. Biroq, ular o'z viloyatlarida bo'lmasdilar. Boshqa hokimlar viloyatlarda, ya'ni o'z yerlarida yashardilar. Xon oldiga faqat sovg'alar topshirish va ayrim xizmat ishlari uchun kelardilar. Qishloqlardagi aminlar va oqsoqollar viloyat hokimlari tomonidan tayinlanar, aholini ba'zi sudga doir ishlarini qarash huquqiga ega edilar.

Asosiy sud organi qozi hisoblanib, ularni xonning o'zi tayinlar edi. Qozilar ham diniy, ham fuqarolik ishlarini ko'rar edilar. Qozilar hatto o'lim hukmini chiqarishga ham huquqli edilar.

Xonlikda mingboshidan keyin qushbegi, dodhoh, ponsodboshi va parvonachi deb atalgan amaldorlar turganlar. Ular viloyatlar ustidan hukmronlik qilganlar, urush vaqtlarida qo'shinlarga qo'mondonlik qilganlar, tinchlik vaqtlarida xon kengashida qatnashib, davlat ishlarini hal qilganlar. Xonlikda armiya asosan otliqlardan iborat bo'lib, ular faqat urush holatlaridagina chaqirilgan. Ularda na qattiq harbiy intizom, na bir xil harbiy kiyim bo'lgan.

Harbiy qismlar asosan viloyat hokimlarining qo'lidagi qo'shinlardan tashkil topgan. Harbiy qismlar asosan viloyat hokimlarining qo'lidagi qo'shinlardan tashkil topgan. Harbiy qismlar 3 ga bo'linar edi: Sipoh (kavaleriya), Sarboz (piyoda askarlar), To'pchi (artilleriya). Sipohlar otliq askar bo'lib, xon gvardiyasi yoki viloyat hokimlar qoshidagi harbiy qismlar sostaviga kirar edi. 1830 yilda Qo'qon xonligining eng yirik harbiy qismi Toshkent otryadida 15 ming sarboz bo'lgan. Qo'qon xonligi qo'shinlarining qurollanish darajasi Buxoro xonligiga qaraganda yomonroq bo'lgan. XIX asrning 50-yillarida xonlik qo'shinlarining 1G'7 qismigina pilikli miltiqlar bilan qurollangan bo'lib, butun xonlikda 100 ga yaqin misdan quyilgan zambaraklar bo'lgan xolos. Boshqa xonliklardagi kabi yerlar asosan boylar, amaldorlar, o'ziga to'q mehnatkashlar, diniy xodimlarning qo'lida edi. yerga ega bo'lmagan dehqonlar boylar va katta yer egalari qo'lida og'ir sharoitlarda ishlar edilar. Ana shunday dehqonlarni chorakorlar der edilar. CHorakorlar hosilni yiqqanlaridan keyin 1G'5 qismini xirojga va yollangan ishchi kuchiga to'lagandan so'ng $\frac{1}{4}$ qismini o'ziga olib qolar edi. Agar paxta yoki juxori ishlab chiqarilgan bo'lsa, haligi to'lovlardan so'ng, 1G'3 qismi unga qolar edi. Qo'qon xonligida yashovchi Nalivkin va Nalivkinalar u yerdagi aholini hayoti haqida gapira turib shunday deyishgan. "Ular ochlikka (har doim och yashashga) o'rganib ketganlari uchun, yilning ma'lum fasllaridagi ochlik ular uchun qishdagi sovuq va yozdagi issiq kabi tabiiydir".

Kambag'al aholining uylari guvaladan yasalgan, kapa, yerto'la ko'rinishidagi uylar bo'lganligini aytib o'tish kerak. Bunday uylarga yerto'la bo'lsa, eshik bilan mo'ri yagona nur tushib turadigan joy bo'lgan. Havo qattiq sovuq bo'lganida eshik mahkam yopilar, mo'ri kigiz bilan to'silar edi, sassiq qora chiroq yoqib o'tirilar edi.

3. O'zbek honliklarida madaniy hayot.

Xonliklardagi sotsial-iqtisodiy va madaniy hayot masalasi juda murakkab bo'lgan. Xiva xonligiga asos solgan paytda xonlik aholisi 900 ming kishini tashkil etgan. Aholining yarmi ko'chmanchi edi. Xonlikdagi aholining 65 foizini o'zbeklar, 26 foizini turkmanlar, qolgan qismini esa qoraqalpoqlar, qozoqlar va boshqalar tashkil qilgan. Xonlik hududida 20 dan ortiq o'zbek qabilalari bo'lib ular qiyot, qo'ng'iroq, nukus, mang'it, uyg'ur, nayman, qipchoq va boshqa qabilalar edi. O'zbeklar asosan o'troq hayot kechirib, dehqonchilik bilan shug'ullanganlar.

Xiva xonligidagi aholi etnik va til jihatdan bir-biridan farq qiladigan quyidagi to'rtta guruhga bo'lingan bo'lgan.

1. Til jihatdan turkiylashgan qadimgi Xorazmliklarning avlodlari, bular ko'p chetdan turli sabablarga ko'ra kelib qolgan guruhlarni o'ziga singdirishga erishgan. Bularni kasbu-korlari dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bo'lgan.

2. Xonlikning g'arb va janubiy tomonlarida turkman qabilalari joylashgan Ular o'troq hayot kechirsalarda, asosan kasbi chorvachilik bo'lib, ular yer-mulklaridan oladigan umumiy daromadning 10G'1 qismi miqdorda soliq to'lashgan (xonga). Bundan tashqari ularning adoqli, xizr eli qabilalari xonni navkarlar bilan ta'min etib turgan.

3. Elbarsxon Xorazmga xon bo'lib kelganda u bilan birga Dashtu qipchoqdan o'zbeklar kelgan. Ular yarmi ko'chmanchi hayot tarziga ega bo'lib, to'rtta guruhga bo'lingan: Qiyot-qo'ng'iroq, Uyg'un-nayman, Qongli-qipchoq hamda Nukuz-mang'it.

4. Hukmron tabaqalar, ya'ni "oq suyaklar" bo'lib, ularning qo'lida juda katta boylik va qullar bo'lgan (qullar bular asirga Eron va Rossiyadan tushgan odamlar).

Xiva xonligi hududi juda qadimdan Markaziy Osiyodagi tsivilizatsiya o'choqlaridan biri bo'lib kelgan. Garchi u xonlik sifatida 400 yildan ortiq hukm surgan bo'lsa-da, qadimiyligi jihatidan bir necha ming yillik madaniy taraqqiyot tarixiga ega. Bu taraqqiyot o'zida o'zbek halqi davlatchiligi va madaniyatining eng yaxshi an'alarini mujassamlashtirgan bo'lib, hududiy jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ham egadir.

Bu hududda nafaqat O'rta Osiyo, balki, jahon va islom madaniyati rivojiga buyuk hissa qo'shgan Abu Rayhon Beruniy, Xorazmiy, Kubro kabi ko'plab buyuk allomalar yashab ijod qilganligi, qolaversa, jahon miqyosida ilk akademiyalardan biri hisoblangan Ma'mun akademiasining tashkil topib, faoliyat yuritganligi bu madaniyatning naqadar boy, mustahkam va chuqur ildizlarga egaligini ko'rsatadi. Garchi Arab xalifaligi, mug'ullar istilolari bu madaniyatga katta talofot yetkazgan bo'lsada, uni tag tugi bilan yo'q qilib yubora olmadi. Chunki madaniyat va san'atga oshnolik xalqning qalbida va tomirlarida chuqur ildiz otgan edi.

XVI asr boshlarida tashkil topgan Xiva xonligida madaniy hayot ana shunday chuqur negizda rivojlandi. Rossiya tajovuziga qadar madaniy hayot taraqqiyoti adabiyot, san'at, tarix, me'morchilik kabi aniq yo'nalishlarda izchil davom etdi. Biroq O'rta Osiyoga Rossiya imperiyasining hujumi xonlikdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatga keskin ta'sir ko'rsatdi, xonlik siyosiy mustaqillikdan mahrum bo'ldi. Bu jiddiy talofot edi. Lekin ayni shu davrda tarix Xiva xonligiga Muhammad Rahimxon Feruzdek madaniyat va san'atni e'zozlaydigan va unga homiy bo'lgan hukmdorni berdi. Prezident I.Karimovning bir gurux tarixchilar bilan uchrashuvida ta'kidlaganidek, «...har tomonlama mudhish, chetdan qaraganda xalqimiz, uning madaniyati, milliy tafakkuri, urf-odatlar, turmush tarzi, hech bir mubolag'asiz aytish mumkinki, nasl-nasabi yo'q bo'lib ketishi kerak bo'lgan sharoitda baribir, qator yo'qotishlar bilan bo'lsa ham, millatimiz o'zligini saqlab qololdimi yo yo'qmi?»¹ degan savol bugungi kunda tarix fanida Xiva xonligi misolida hanuzgacha o'z yechimini topmadi.

Vatanimiz tarixining ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Xiva xonligidagi madaniy hayot tarixini yoritishga bag'ishlangan ushbu tadqiqot bu muammoni hal etishga, mustamlaka sharoitidagi xalqning o'zligining saqlab qolishga xizmat qilgan omillarni aniqlab berishga xizmat qilishi shubhasiz.

Bu davrda yangi shaharlar qurilishiga ham katta e'tibor berildi. Natijada Xazorasp, Xonqa, SHohobod kabi shaharlar qurildi. Anushtegin davrida (1663-1687) yangi Qiyot shahri tuzilib, Amudaryo eski o'zani atrofida yashagan odamlar ko'chirib o'tkazildi. 1681 yilda yirik SHohobod kanali qurib ishga tushirildiki, uning xonlik iqtisodiy hayotida ahamiyati katta bo'ldi. Lekin xonlikdagi iqtisodiy ahvol yana uzoq vaqtlargacha og'irligicha qolgan edi. Xonlikda arxitektura qurilishlariga ham katta e'tibor berilgan. M: bunga Anushaxon davrida Xivada qurilgan va saqlanib qolayotgan Arabshoh madrasasi(1616) qator machit va madrasalarni, jumladan ikki qavatli SHerg'oz madrasasini (1719) kiritish mumkin.Xonlikning Xiva, Urganch, Xazorasp, Xo'jayli, Tashouz, Gurlan, Xonqa va boshqa shaharlarda hunamandchilik rivojlangan bo'lib, ipakdan jundan ajoyib matolar, gilamlar ishlab chiqarilgan. SHuning uchun yuqoridagi shaharlarda savdo-sotiq gavjum bo'lgan. Ayniqsa Afg'oniston va Rossiya bilan savdo-sotiq yuqori bo'lgan. Masalan faqat 1844 yilda Rossiyaga 137 ming so'mlik turli tovar chiqarilgan. Rossiya esa Xivaga shu yili 276 ming so'mlik tovar olib kelgan.

Buxoro xonligida bu davrdagi ijtimoiy – iqtisodiy va madaniyat haqida gapirilganda shuni aytish kerakki, o'zaro urushlar bu sohalarni ham og'ir ahvolga solib qo'ydi. Xonlikda aqidaparastlik avj oldi. Bu yerda 300 masjid 50 dan ortiq madrasalar bo'lsa, ular maorifni rivojlantirishga yetarlicha hissa qo'sholmadi.

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ .-Т.: Шарқ, 1998.-Б.10

Xonlikda ana shu davrda matematika, astronomik sohalarida yirik olim Mullo Tursun Faroziy, musiqachi Kavkabiy, yirik falsafashunos olim mullo YUsuf Qorabog'iy (1644-1648) va boshqalar yashab ijod etgan.

Tarix sohasida hali qator ishlar qilingan. Ashtarxoniyalar inqirozi haqida ularning so'ngi vakillaridan bir nechalarini ayanchli o'limi haqida kuylovchi "Muqimxon tarixi", "Ubaydulloxon tarixi" kabi tarixiy asarlar yozilgan. Xonlikda ayniqsa, Subhonqulixon davrida (1680-170) maxsus madrasa-shifoxona tashkil etilgan, uning o'zi Nishoniy taxallusi bilan she'rlar yozgan, ko'p olim fuzololarni, shoirlarni to'plagan haqida ma'lumot bor.

Subhonqulixon davrida Turdi va Maxmur kabi shoirlar ijod etgan. 1682 yilda Muhammad Vali Samarqandiy degan shoir "Muzakkirul ashob" majmuasini tuzib unda shu davrda yashab ijod etgan 200 dan ortiq adabiyot arboblarning tarjimai holini bergan.

Muhammad Balxiy "Subhonqulixon" asarini, Mirmuhammad Amin "Ubaydulloxon" asarini yozdi. SHu davrda XVII asr shoirlaridan Sayido Nasafiy G'ofir Samarqandiy (attor), Masiho (temirchi), Manzur Samarqandiy (etikdo'z), Mulla Sarafroz, Fitrat kabi demokratik shoirlar yashab o'tgan.

SHoir Turdi Subhonqulixonni xalqqa qarshi siyosatini fosh etuvchi she'rlar yozgan. Xalqni xon hokimiyatiga qarshi kurashga chaqirgan. Bu davrda So'fi Olloyor va Mashrab yashab sufiylik g'oyalarini ilgari suradi. Sufiyalar tasavvufning 4 qoidasi: SHariat, tariqat, ma'rifat va haqiqatga amal qilishni ilgari suradilar. Ular tangriga bo'lgan muhabbatlarini, she'rlarda izhor etadilar. SHuningdek, ular inson, mahjub, moddiy dunyo noz ne'matlaridan bahramand bo'lish haqida kuyladilar.

Me'morchilik ohasida ham ancha ish qilinadi. Samarqanddagi Registon atalmish bosh maydon shu davrda shakllanadi. SHu davrning eng boy kishilaridan bo'lgan YAlangto'shbiy, SHerdor va Tillaqori madrasalarini qurdirdi. Xo'ja Ahror qabri oldida madrasa va nomozgoh qurildi. Abdulazizxon davrida(1645-1680) bir qancha madrasalar qurildi. Hali XVI asrdayoq Buxoro o'zining ajoyib rassomlari, husnihatchilari bilan shuhrat qozongan edi. Qulyozmalarni husniyat qilib ko'chirish, miniatyuralar yozish, avjiga chiqqan edi. Bu davrda Buxoroda yashab ijod etgan rassom SHayxzoda Mahmud, Abdullolar o'z davrining atoqli husnihatchilari edi.

Qo'qon xonligining ijtimoiy - iqtisodiy va madaniy hayoti haqida to'xtalib o'tadigan bo'lsak avvalo uning ko'p millatli bo'lganligini ta'kidlash lozim. Xonlik aholisi o'zbeklar, tojiklar, qirg'izlar, yahudiylar, afg'onlar, qozoqlar, qoraqalpoqlar, uyg'urlardan tashkil topgan. Xonlik tashkil etilgan vaqtda unda yashovchi aholining umumiy soni 1,5 2 mln kishini tashkil etadi. Qoraqalpoqlar gilam to'qish bilan tanilgan. O'zbeklar, tojiklar asosan dehqonchilik, shuningdek kosibchilik bilan shug'ullansalar, qirg'iz va qozoqlar chorvachilik, qoraqalpoqlar gilam to'qish bilan band edilar. YAhudiylar, hindi, afg'on va boshqa xalqning vakillari esa savdo

bilan shug'ullanganlar. YAhudiyalar yana musallas tayyorlash bilan mashg'ul bo'lganlar. Qo'qon xonligida dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi suvdan foydalanishni mukammal egallaganliklari bilan ajralib turar edilar. Bu yerda sun'iy sug'orish ishlari keng ko'lamda olib borilgan.

Dehqonchilikda bug'doy, arpa, tariq, jo'xori, sholi, mosh, loviya, paxta va boshqa ekinlar ekilib, ulardan yaxshi hosil olingan. yer egaligining asosan 4 turi mavjud bo'lgan: Birinchisi, xiroj yerlari (zamini xirojijiy) asosiy yer egalaringning yerlari. Ikkinchisi, davlat yoki amlok yerlari (zamini davlat, zamini amlok) bu xon ixtiyoridagi yerlar bo'lgan. Uchinchisi xususiy yerlar bo'lgan, yerlar ichida o'rtachasi hisoblangan ya'ni, xon yerlaridan keyingi o'rinda turgan, (mening fikrimcha), bu yerlar xonning maxsus farmoyishi bilan berilar edi. To'rtinchi, vaqf yerlari, bu yerlar diniy muassasalarga qarashli edi, unda asosan ruhoniylar foydalanar edilar.

Xonlikda maorif tizimi asosan islom dini asosida tuzilgan edi, ya'ni 2 bosqichga bo'lingan bo'lib, 1 – bosqichda bilan o'quvchilarga (kaltaklash usuli bilan) Qur'on va ba'zi boshqa kitoblarni mexanik yodlattirar edi. Bu bosqichning muddati 2-5 yil edi. 2-bosqichda oliy darajada ma'lumot olinar edi. Muddati 20 yilgacha edi.

YUqorida ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy shart-sharoitlar Qo'qon xonligida san'atga ham ta'sir ko'rsatdi. Bu ta'sir natijasida bu yerda ham adabiyotning 2-qismi ya'ni demokratik va feodal-klerikal oqimidir. Demokratik adabiyot namoyondalari sifatida G'oziy, Hoziq, Nodira, Mahzuna, Uvaysiy kabi zamonasining ajoyib shoiru-shoiralarini ko'rsatish mumkin. Biroq, shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, taqdir taqozosi bilan mamlakatimiz hududida vujudga kelgan sulola vakillarining aybi bilan boylik, yer, yurt va taxt talashib doimiy ravishda bir-birlari bilan to'xtovsiz urushlar olib bordi. Bu o'z navbatida mamlakat xalq boshiga son-sanoqsiz kulfatlar keltirdi.

SHunday qilib, Markaziy Osiyoda tarix taqozosi bilan vujudga kelgan uch xonlikdagi ijtimoiy iqtisodiy va madaniy hayot haqida gapirar ekanmiz, shu narsaga e'tiborni qaratishimiz kerakki, eng avvalo har uchchala xonlik ham o'sha davrdagi hukmron sinflar manfaatini himoya qilishga to'la bo'ysundirilgan ediki, bu navbatida o'lkada iqtisodiy, madaniy va harbiy sohada nochorlikni keltirib chiqardi. Bundan foydalangan CHor Rossiyasi o'lkani bosib olib, o'z mustamlakasiga aylantirdi.

Adabiyotlar:

1. I. Karimov - «Tarixiy xotirasiz - kelajak yo'q» T. SHarq 1998 yil.
2. O'zbekiston tarixi T., «YAngi asr avlodi» 2003 y. 299-334 betlar.
3. Istoriya Uzbekistana. T. Universitet, 2004 g. s. 74-87.
4. O'zbekiston tarixi - Toshkent Davlat universiteti - T. Universitet, 1997 yil. 57-67 betlar.